

אבות נזיקין

ראשי פרקים

1. הקדמה
2. מחלוקת רב, שמואל והירושלמי - מה נכלל באבות הנזיקין
3. משמעות המושג "אב" לשיטות השונות
4. משמעות "לא הרי" שבמשנה
5. תכונות אבות הנזיקין : במשנה, בתוספתא ובגמרא
6. אבות ותולדות
7. סיכום

1. הקדמה

המשנה הראשונה במסכת בבא קמא מונה ארבעה אבות נזיקין ועוסקת בתכונותיהם :

ארבעה **אבות נזיקין** – השור והבור והמבעה וההבער.
לא הרי השור כהרי המבעה ולא הרי המבעה כהרי השור.
ולא זה וזה שיש בהן רוח חיים כהרי האש שאין בו רוח חיים.
ולא זה וזה שדרכן לילך ולהזיק כהרי הבור שאין דרכו לילך ולהזיק.
הצד השווה שבהן שדרכן להזיק ושמירתן עליך
וכשהזיק חב המזיק לשלם תשלומי נזק במיטב הארץ.

המושג "**אב נזיקין**" טעון באור. מה משמעות המלה "אב"?

מקובל להסביר, ש"אב" הינו "אב טיפוס", שממנו נלמדים הדינים לכל סוגי הנזק הדומים לו.

במאמר זה ננסה לשפוך אור חדש על המושג "אב". בעזרת ההגדרות החדשות יובהרו סוגיות שונות העוסקות בהסבר המשנה, תכונות אבות הנזיקין וביחס אבות-תולדות.

בכדי להבין את המושג "אב", נעסוק קודם לכל במחלוקת מה כוללים אבות הנזיקין "שור" ו"מבעה", ובעזרת המסקנות נתקדם להגדרת המושג "אב".

2. מחלוקת רב, שמואל והירושלמי – מה נכלל באבות הנזיקין

במשנה מצויינים "ארבעה אבות נזיקין", אך בעוד פירושם של "בור" ו"הבער" ברור ומוסכם, הרי חלוקים האמוראים בהבנת "שור" ו"מבעה" (ג ע"ב) :

מאי מבעה? רב אמר מבעה זה אדם, ושמואל אמר מבעה זה השן...

רב מאי טעמא לא אמר כשמואל? תנא שור וכל מילי דשור.

ושמואל נמי, הא תנא ליה שור?

א"ר יהודה: תנא שור לקרנו ומבעה לשינו.

הגמרא מקשה על דעה זו ומביאה את הסברו של רבא (ד ע"א) :

אלא אמר רבא: תנא שור לרגלו ומבעה לשינו.

ובירושלמי (פ"א ה"א):

השור - זה הקרן, דכתיב: "וכי יגוף שור"...
 הבור - "כי יפתח איש בור",
 המבעה - "כי יבער איש שדה"... זה הרגל, דכתיב: "משלחי הרגל השור והחמור",
 וכתוב: "הסר משוכתו והיה לבער" - זה השן,
 וההבער, דכתיב: "כי תצא אש"...

א"כ, מצינו שלוש דעות בהבנת אבות הנזיקין במשנה:

	שור	בור	מבעה	הבער	
רב	קרן, שן ורגל	בור	אדם	אש	
שמואל	רגל	בור	שן	אש	קרן לא נכללת
ירושלמי	קרן	בור	שן ורגל	אש	

3. משמעות המושג "אב" לשיטות השונות

בפשטות, "אב" הינו "אב טיפוס", דהיינו, מעין דגם לסוג נזק מסוים, שממנו נלמד לחייב כמותו את כל הנזקים הדומים לו בעיקרון.

כך משמע בפשטות בגמרא (ב ע"א):

אבות - מכלל דאיכא תולדות.

כלומר: עצם המושג "אב" מלמד על "תולדות", דהיינו מקרים הדומים לו בעיקרון, שחיוכם נובע מדמיונם לאב.

אמנם, אם נעייך בהסברים שהבאנו לעיל בהבנת אבות הנזיקין שבמשנה, נגיע להבנות חדשות בענין.

שיטת רב:

רב סובר שהאב "שור" כולל בעצם שלושה סוגי נזקים שונים: קרן, שן ורגל.

לשיטה זו ודאי שאי אפשר להבין את המושג "אב" כ"אב טיפוס", שהרי שור אינו "אב טיפוס" אלא כולל סוגי נזק שונים.

לדעת רב נאמר ש"אבות נזיקין" הם "סוגי מזיקים"¹. א"כ כך יפרש רב את המשנה:

"ארבע אבות נזיקין"	- ארבעה סוגי מזיקים ישנם.
"השור"	- בעלי חיים המזיקים.
"הבור"	- מזיקים נייחים, שהניזק עובר עליהם וניזוק.
"המבעה"	- אדם המזיק.
"ההבער"	- נזקי אש.

¹ שיעתא לדברים אלו ניתן למצוא בדברי הגמרא בהמשך, שלא רק לגבי שור נאמר: "תנא שור וכל מילי דשור", אלא גם באדם לשיטת רב: "תנא אדם וכל מילי דאדם" (ד ע"ב).

אבות נזיקין

נבאר, שלדעת רב משנה זו היא משנת פתיחה למסכת, שתפקידה אינו הלכתי מובהק אלא לסדר לפני הלומד את **סוגי המזיקים** הנכללים בחיוב נזקי ממון.

כך גם ניתן לראות מתכונות אבות הנזיקין המובאות בהמשך המשנה, כפי שיובא בהמשך המאמר.

שיטת הירושלמי:

גם בהבנת הירושלמי נתקשה להסביר ש"אב" הינו "אב טיפוס", שהרי "מבעה" להבנת הירושלמי כולל שני סוגי נזקים: גם שן וגם רגל. אי"כ נראה ש"אב" ודאי אינו "אב טיפוס".

נראה שלירושלמי "אבות נזיקין" פירושו **פרשיות נזיקין**, כפי שאף נראה בהמשך מתוך הסוגיה שם.

כלומר: ארבעה אבות נזיקין פירושו ארבע **פרשיות נזיקין** שנכתבו בתורה (בענין נזקי ממון).

ובאמת בסדר זה בדיוק הם מופיעים בתורה:

שמות כ"א, כח:	"כי יגח שור"	- קרן
שם, לג:	"וכי יפתח איש בור"	- בור
שם כ"ב, ד:	"כי יבער איש... ושלח... ובער..."	- שן ורגל
שם, ה:	"כי תצא אש"	- אש

בירושלמי שם הדברים אף מפורשים:

ר' חניי שאל: היך תנינן ארבעה אבות נזיקין?
אם הכל אמור בשור אחד – ניתני שלושה,
ואם הכל אמור בשור שלושה – ניתני חמשה?

כלומר: מתקשה הירושלמי - אם "שור" כולל את כל האבות השייכים בשור (דהיינו קרן, שן ורגל), הרי יש לנו רק שלושה אבות נזיקין: שור, בור והבער, ומבעה אינו אב כלל.

ואם שור כולל רק אב אחד, וכל סוג נזק הקשור בשור הינו אב בפני עצמו, הרי יהיו לנו חמשה אבות נזיקין, והם: קרן, שן ורגל, בור ואש!

ועונה הירושלמי:

אלא כמה דאשתעי קרייא אישתעיית מתניתין.

כלומר: המשנה מביאה את אבות הנזיקין לפי הופעתם במקרא.

לכן: מכיון ששן ורגל מופיעים בפסוק אחד הרי הם מובאים כאב אחד - "מבעה".

אי"כ דברי הירושלמי מפורשים כדברינו: אבות נזיקין הם בעצם **פרשיות נזיקין**!

שיטת שמואל:

בהסבר שיטת שמואל אני נבוך.

מדוע שור הוא דוקא רגל ומבעה דוקא שן?

מדוע קרן אינו אב נזיקין? אמנם הרמב"ם בפיהמ"ש הביא את דברי הגמרא שקרן אינה מועדת מתחילתה, אך צריך להבין מהי חשיבות עובדה זאת לענין מנין אבות הנזיקין?

בכל זאת בדעת שמואל בהחלט ניתן לומר ש"אב נזיקין" הוא "אב טיפוס", שהרי בניגוד לרב ולירושלמי כל אב מייצג סוג נזק אחד.

סיכום:

יוצא מדברינו, שפירוש "אבות נזיקין" אינו דוקא "אב טיפוס" כמקובל - לשיטת רב פירוש "סוגי מזיקים", ולשיטת הירושלמי פירושו "פרשיות נזיקין". לשיטת שמואל ניתן לפרש ש"אבות נזיקין" הינם "אב טיפוס".

מסקנה זו בדעת רב והירושלמי היא בעלת חשיבות גדולה להבנת עניינים נוספים.

4. משמעות "לא הרי" שבמשנה

לא הרי השור כהרי המבעה ולא הרי המבעה כהרי השור,
ולא זה וזה שיש בהם רוח חיים כהרי האש שאין בה רוח חיים,
ולא זה וזה שדרכן לילך ולהזיק כהרי הבור שאין דרכו לילך ולהזיק.
הצד השווה שבהן שדרכן להזיק ושמירתן עליך...

מה משמעות ה"לא הרי" שנכתב במשנה?

מפרש רש"י (ה ע"א ד"ה לא הרי השור) עפ"י הגמרא :

לא הרי השור כהרי המבעה - כלומר: אי כתב רחמנא שור לא נפיק מבעה מיניה...

ואמנם כך לכאורה מפורש בגמרא (שם) :

לא הרי השור כהרי המבעה - מאי קאמר?

אמר רב זביד משמיה דרבא: הכי קאמר - לכתוב רחמנא חדא ותיתי אידך מיניה. הדר אמר: חדא מחדא לא אתיא.

כלומר: בפשטות, המשנה מונה לנו הבדלים בין אבות הנזיקין כדי שנדע שאי אפשר ללמוד אב נזיקין אחד ממשנהו.

אמנם, הגמרא עצמה כנראה חזרה בה, ורבא בכבודו ובעצמו מסיק (ה ע"ב) :

אמר רבא: וכולהו כי שדית בור בינייהו אתיא כולהו בכמה הצד...

אלא למאי הלכתא כתבינהו רחמנא? להלכותיהן;

קרן - לחלק בין תמה למועדת, שן ורגל - לפוטין ברה"ר...

כלומר: הגמרא ורבא עצמו חוזרים בהם מההבנה ש"לא הרי" בא ללמדנו שעצם החיוב של אבות הנזיקין לא ניתן ללימוד האחד מהשני, שהרי עצם החיוב אכן ניתן הוא ללימוד מבור ועוד אב אחר.

אלא התורה כתבה את כל האבות בגלל ההלכות המיוחדות לכל אב שלא יכלו להלמד זה מזה.

לפי זה הדרא קושיה לדוכתא! לשם מה כתבה המשנה את ה-"לא הרי"?

תוספות (שם ד"ה להלכותיהן²) אכן התקשה בדומה וענה :

² וכן ע"א ד"ה ולא זה זה.

ומתני' לא קתני אלא להגדיל תורה ויאדיר.

תשובה זו בודאי צריכה עיון, שהרי היא שומטת את כל הבסיס לדיוני הגמרא בש"ס ודיקדוקיה במשנה במקומות רבים, שם נוכל לענות בפשטות שהתנא לא האריך אלא "להגדיל תורה ויאדיר".

נראה, שלפי הכיוונים שהבאנו לעיל בהסבר "אבות הנזיקין" הדברים יובנו, שהרי לשיטת רב ולשיטת הירושלמי אין לאבות המוזכרים במשנה תוכן הלכתי מובהק (שכן חלקם כולל שני סוגי נזיקין שונים), אלא לרב ולירושלמי זאת "משנת פתיחה" למסכת.

שימת רב:

כפי שכתבנו, לדעת רב התנא רצה לסדר לפני הלומדים את סוגי המזיקים שישנם: בעלי חיים (שור על כל סוגי נזיקין), נזקים נייחים (בור), נזקי אדם (מבעה) ונזקי אש.

אחר כך מונה התנא את תכונותיהם המאפינות של האבות, המבדילות ביניהם כישויות שונות - "רוח חיים", "דרכן לילך ולהזיק", כשהתנא משמיט תכונות הלכתיות בולטות (שהובאו בתוספתא למשל), שהיו יכולות להסביר מדוע לא ניתן ללמוד אב אחד ממשנהו.

כל זאת מכיון שאין מטרתו של התנא אלא לפרוש בפנינו את סוגי המזיקים ותכונותיהם הבסיסיות, ולא להכנס כלל לדיון האם ניתן ללמוד אב אחד ממשנהו.

שימת הירושלמי:

בדומה לרב, הירושלמי רואה במשנה זו פתיחה למסכת, המפרטת ומאפינת את פרשיות הנזיקין שבתורה.

לכן, כנאמר לעיל, התנא מזכיר תכונות אלו הנוגעות להגדרות כלליות של הנזקים המוזכרים בפרשיות ולא הבדלים הלכתיים או אחרים המוזכרים בתוספתא ובגמרא.

5. תכונות אבות הנזיקין: במשנה, בתוספתא ובגמרא

במשנה, בתוספתא ובגמרא מופיעים מאפיינים ותכונות של אבות הנזיקין, אך בכל מקור מופיעים הם בצורה שונה:

אדם	אש	בור	רגל	שן	קרן	
	אין בה רוח חיים דרכה לילך ולהזיק	אין בו רוח חיים אין דרכו לילך ולהזיק	רוח חיים דרכן לילך ולהזיק			משנה
	----- ----- ----- מועדת לילך ולהזיק מועדת לעולם מסרו לחש"ו פטור מועדת לאכול דבר הראוי לה ודבר שאין ראוי לה	----- ----- ----- אין דרכו לילך ולהזיק מועד לעולם מסרו לחש"ו חייב -----			כופר שלושים של עבד נגמר דינו אסור בהנאה דרכו לילך ולהזיק אינו מועד לעולם מסרו לחש"ו חייב	תוספתא (פ"ו הי"ד)
	כח אחר מעורב בה	תחילת עשייתו לנזק	הזיקו מצוי	יש הנאה להזיקה	כוונתו להזיק	גמרא
וממונך ושמירתן עליך						

מניתוח הדברים נראה:

משנה:

המשנה לא הביאה רשימת תכונות דיניות דוקא אלא מאפיינים כלליים של סוג המזיק: האם הוא בעל חיים, האם הוא נייד. דבר זה תואם את דברינו לעיל, שמטרת המשנה היא הקדמה למסכת ופריסת סוגי המזיקים לשיטת רב או מאפייני "פרשיות נזיקין" להבנת הירושלמי.

תוספתא:

התוספתא הביאה רשימה מפורטת של נפקא מינות דיניות בין האבות השונים. התכונה היחידה שאינה בעלת משמעות הלכתית ישירה היא "דרכו לילך ולהזיק".

נראה שכונת התוספתא להדגיש את ההבדלים ההלכתיים שבין האבות, אולי בכיוון מסקנת הגמרא: "להילכותיהן" - שהיו צריכים לכתוב את כל אבות הנזיקין כדי ללמדנו על ההלכות המיוחדות של כל אב ואב.

גמרא:

בגמרא מופיעה עם כל אב נזיקין תכונה יחודית אחת ועימה עוד שתי תכונות השוות לכולם: "ממונך ושמירתו עליך". בגמרא ההקשר בכל המקומות הוא חיוב תולדות בתשלום כאבות.

למשל:

מאי שנא קרן, דכוונתו להזיק וממונך ושמירתו עליך? הני נמי³ כוונתן להזיק וממונך ושמירתן עליך!

(ב ע"ב)

וכן בדומה:

מאי שנא שן דיש הנאה להזיקו וממונך ושמירתו עליך? הני נמי⁴ יש הנאה להזיקו וממונך ושמירתן עליך!

(ג ע"א)

וכן בדומה בענין רגל, בור ואש.

פה נראה בפשטות, שמטרת הגמרא היא להביא את גורמי החיוב של האבות והתולדות.

פה יש לדון האם כל אחד משלושת הגורמים שמופיעים עם כל אב, הוא גורם חיוב בתשלום, או רק שני הגורמים המשותפים לכולם - "ממונך ושמירתו עליך", הם הקשורים בגורמי החיוב, ואילו התכונה השלישית, היחודית לכל אב, רק קובעת את שיוך התולדות לאבות המתאימים.

נראה שמדברי רש"י ניתן לדקדק בענין:

רש"י בפירושו על הנ"ל כתב בקיצור כדרכו:

מאי שנא קרן - דמחייב - דכוונתו להזיק...

(ב ע"ב ד"ה מאי שנא קרן)

מאי שנא רגל - דמחייב - דהזיק מצוי...

(ג ע"א ד"ה מאי שנא רגל)

מאי שנא בור - דמחייב - שכן תחילת עשייתו...

(ג ע"ב ד"ה מאי שנא בור)

נראה, שרש"י רצה להדגיש לנו שהתכונות שאינן משותפות לאבות הם גורמי החיוב, לכן טרח לכותבם בשלושת הפעמים בסמוך לאיזכור החיוב.

³ תולדות הקרן.

⁴ תולדות השן.

6. אבות ותולדות

גם בהגדרת אבות ותולדות ישנו הבדל בין התלמודים ואף מחלוקת בירושלמי. ננסה לעמוד על השיטות השונות בהתייחס ובהקשר להבנה במהות אבות נזיקין כפי שהבאנו לעיל.

אש	אדם	בור	רגל	שן	קרן	
אבנו, סכינו ומשאו שהניח בראש גגו ונפלו ברוח מצויה	כיחו וניעו	אבנו, סכינו ומשאו שהניחם ברה"ר	הזיקה בגופה, דרך הילוכה, בשליף שעליה, בפרומביה שבפיה, ובזוג שבצוארה	נתחככה בכותל להנאתה, טינפה פירות להנאתה	נגיפה, נשיכה, רביצה, בעיטה	בבלי
			בהמה שנכנסה לרה"י והזיקה בין בידה, בין ברגלה , בקרנה, בעול שעליה, בשליף שיש בה, בעגלה שהיא מושכת	פרה שאכלה שעורין, חמור שאכל כרשינין, כלב שליקלק את השמן. ר' יצחק: כולהון עיקר שן. תולדות: דרסה ע"ג נאד שמן ובסיכה גופה נהנה	נגיחה, נגיפה, נשיכה, רביצה, בעיטה, דחיה. ר' יצחק: נגיחה - נגיפה - עיקר! השאר - תולדות	ירושלמי

בבבלי:

אבות הם "אב טיפוס".

תולדות הם המקרים בעלי העיקרון הדומה, שדינם נלמד מהאבות.

בירושלמי:

לכאורה הירושלמי תמוה!

ברשימת התולדות הוא מזכיר גם את האבות עצמם:

ברשימת תולדות קרן מוזכרת נגיחה.

ברשימת תולדות שן מוזכרים פרה שאכלה שעורין וחמור שאכל כרשינין וכו', שהם לכאורה כלולים באב שן.

ברשימת תולדות רגל מוזכרת בהמה שהזיקה **בידה וברגלה** שזה בדיוק האב רגל.

כך באמת מתקשה ר' יצחק בירושלמי שם :

לגבי קרן :

ר' יצחק מקשה: נניפה נניחה עיקר הן, ואת עביד לון תולדות?!

ומסיק :

אלא מתחיל בעיקר ומסיים בתולדות.

לגבי שן :

אמר ר' יצחק: כולהון עיקר שן אינון.

ומסיק שוב :

והא תני תולדות השן כשדרסה על גבי נוד מלא שמן וכסיכה גופה נהנה.

כמה דתימר תמן השן אוכלת והגוף נהנה, אוף הכא נהנה גופה.

(פ"א ה"א)

במה חולקים סתמא דירושלמי ור' יצחק?

ר' יצחק:

האבות הם פעולות נזק שנעשו ע"י מעשה הזהה לפעולת ה"אב" המוזכר במשנה.

לכן פרה שאכלה... וחמור שאכל... וכלב שליקלק... כולם אבות, שהרי הם נזק השווה הן בדרך הפעולה והן בעיקרון הפעולה לאב.

א"כ מהי תולדה? כשדרכה על נאד שמן ונהנתה מהשמן, במקרה זה אכן עיקרון הנזק שווה לאב שן, שהרי "נהנה גופה", אך דרך ההיזק שונה, שהרי הנזק לא נעשה בפה כאב "שן" אלא בגוף הבהמה.

סתמא דירושלמי:

להבנת הירושלמי יש לקשר את ההבנה הבסיסית ש"אב" נזיקין אינו "אב טיפוס" אלא אבות הנזיקין הם "פרשיות נזיקין". לפי זה "אב" הנזיקין אינו סוג נזק בעצמו אלא כעין "שם משפחה"⁵, ואילו כל הנזיקין בפועל הרי הם תולדות.

לפי זה מובן מדוע כלל הירושלמי ברשימת התולדות גם את אבות הנזיקין.

שיטת הבבלי:

נראה שהתלמוד הבבלי סובר באופן מובהק כר' יצחק בירושלמי, ואכן אם נבדוק את התולדות המוזכרות בבבלי, נראה, שאכן ההגדרה היא: "אב" – כל נזק הדומה לאב שבמשנה, הן מבחינת **עיקרון הנזק** והן מבחינת **ביצוע הנזק** בפועל. "תולדה", לעומת זאת, היא נזק הדומה לאב מבחינת **עיקרון הנזק** אך לא באופן ביצוע הנזק.

למשל: תולדות הקרן הן נגיפה, נשיכה, רביצה ובעיטה. כולן דומות לקרן בעיקרון הנזק, שכוונתם להזיק והם משונים, אך מצד שני שונים הם מקרן בדרך הנזק, שהרי נזקים אלו לא נעשים בפועל ע"י קרן הפרה.

⁵ כך הגדיר זאת עידו ברט בשיעור.

וכן בתולדות שן : נתחככה בכותל להנאתה, טינפה פירות להנאתה. תולדות אלו דומות לאב בעיקרון הנזק - יש הנאה להיזקן, אך לא בצורת הנזק, שבאב הוא בשן דווקא ואילו בתולדות השן נכללים נזקים שנעשו בשאר אברי גוף הבהמה.

7. סיכום

במאמר זה עמדנו על משמעות המושגים "אבות נזיקין" ו"תולדות".

א. הבאנו את מחלוקת רב, שמואל והירושלמי בביאור אבות הנזיקין שור ומבעה.

ראינו, שההבנה המקובלת בפירוש המושג "אב" היא "אב טיפוס".

הסקנו בדעת רב, שאבות נזיקין הם בעצם "סוגי המזיקים".

הסקנו בדעת הירושלמי, שאבות נזיקין הם בעצם "פרשיות נזיקין".

העלינו, שלשיטת שמואל אכן ניתן להגדיר "אבות נזיקין" כ"אבות טיפוס".

ב. לפי ההבנה החדשה במשנה ניתן הסבר חדש ל"לא הרי" שבמשנה, לאחר שהראינו שהגמרא עצמה חזרה בה מפירושה בענין.

ג. עמדנו על תכונות אבות הנזיקין כפי שהובאו בצורה שונה במשנה, בברייתא ובתוספתא.

ראינו, שאכן התכונות המופיעות במשנה דוקא מתאימות להבנה החדשה בהסבר אבות הנזיקין.

עמדנו על משמעות התכונות המופיעות בברייתא ובתוספתא.

ד. אבות ותולדות - ראינו את מחלוקת סתמא דירושלמי עם ר' יצחק.

ראינו, שהבבלי נוקט בעיקביות כר' יצחק.

הסקנו, שלבבלי ולר' יצחק אב הוא כל נזק הדומה לאב הנזיקין המקורי הן בעקרון הנזק והן בדרך ההיזק. תולדה לשיטה זו היא נזק הדומה לאב בעיקרון הנזק אך לא בצורת ההיזק.

לדעת הירושלמי הסקנו, שאב הוא כעין "שם משפחה", ותולדה היא כל סוג נזק בפועל העומד תחת האב ואפילו הזהה לו לחלוטין!

קיישרנו בין המחלוקת הנ"ל לגישות השונות בהבנת אבות הנזיקין, והראינו שהבבלי הולך לשיטתו והירושלמי לשיטתו בענין זה.